

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АБАЛЫ
СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСТАНЕ
THE STATE OF KYRGYZ LANGUAGE IN KYRGYZSTAN

Бул макалада кыргыз тилинин Кыргызстандагы орду жана бүгүнкү күндөгү абалы баяндалат.

Ачык сөздөр: тил, резолюция, кыргыздар, кылым, гимн.

Данной статье рассмотрено роль и современное состояние кыргызского языка в Кыргызстане.

Ключевые слова: язык, резолюция, кыргызы, век, гимн.

In this article was considered the role and modern state of kyrgyz language in Kyrgyzstan

Keywords: language, resolution, kyrgyz, century, anthem.

Эгемендик алганы Кыргызстандын жарандары чет мамлекеттерге окууга кеткендер менен бирге сыртта иштегендердин саны жогорулаган. Чет жакка чыккандан кийин тил билүү зарылчылыгы туулат эмеспи. Ошондон улам дүйнө жүзүнө кеңири тараган кытай, англис жана КМШ өлкөлөрү үчүн орус тили актуалдуу болуп эсептелет. Дүйнөлүк окумуштуулар тарабынан аныкталган далилдерге таянсак, жер шаарында алты миллиарддан ашык эл болжол менен алты миң тилде сүйлөйт. Алардын ичинен эки миллиардга жакыны кытай тилинде сүйлөшөт, сегиз жүз миллиондон ашуун адам англис тилинде, ал эми эки жүз миллион ашуун калк орус тилинде сүйлөшөөрү маалым болгон. Калган үч миллиардга жакын эл орто жана майда тилдердин курамын түзөт.

Бирок, XXI кылымдын аягына чейин тилдердин 40 пайызы жоголуп кетишин божомолдошкон. Тактап айтканда, дүйнөдө үч чоң тил: англис, кытай, орус тилдери үстөмдүк кылып, майда тилдерди кысып, алардын жоголуп кетишине негизги себеп болууда. Тилдердин жоголуп колдонуудан чыгып калышына экономикалык абал да эң чоң роль ойнойт. Себеби жарды мамлекеттерге, экономикасы өнүккөн мамлекеттер сүңгүп кирип, орун-очок ала баштайт. Анан турмуштун зарылчылыгынан ошол тилдин макамы жогорулап, өздүк тил акырындык менен сүрүлүп жок болот.

Изилдөөлөрдүн негизинде, алдыңкы жылдары дүйнөдө жоголуп бараткан элүү тилдин ичинде кыргыз тили да бар экендигин БУУнун резолюциясында көрсөтүлгөн. Бирок, бул көрсөткүч Кыргызстанда жашаган кыргыз элинин мамлекеттик тилине карата эмес, Түндүк Кытайда жашаган үч миңдей фууй кыргыздары жөнүндө айтылган маалымат болуп эсептелинет. Себеби фууй кыргыздары кытайча, дунганча сүйлөп калгандыктан, кыргыз тили жоголуп бара жатат деген маселе көтөрүлгөн.

Ал эми Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, т.а. биздин эне тилибизге токтолсок: Акыркы беш жылдыкта аныкталган маалымат боюнча Кыргыз Республикасында кыргыз тилин үч миллион сегиз жүз отуз миң беш жүз элүү алты адам өз эне тил катары жана эки жүз жетимиш бир миң жүз сексен жети адам кыргыз тилин экинчи тил катары көрсөтүшкөн. Ал эми бир миллион жети жүз жыйырма миң алты жүз токсон үч адам орус тилин дагы билише тургандыгын билдирсе, эки миллион жүз тогуз миң сегиз жүз алтымыш үч адам кыргыз тилинде гана сүйлөөрүн көргөзүшкөн[3].

Жогорудагы жыйынтыктан улам, төрт миллионго жакын эл сүйлөгөн тил жакынкы жылдары жоголуп кетүүсү мүмкүн эмес экенин тастыктайт. Маселен, Кыргызстандын калкыныннын 85% кыргыз тилин түшүнөт, 15% кыргыз тилинин түшүнбөйт, ал эми 76% кыргыз тилинде сүйлөгөндөр болуп эсептелет. Тарыхка кылчайып көз чаптырсак, кыргыз тили үчүн күйүп жана аны андан ары байытып, кийинки муундарга өткөрүп берүү үчүн канын, жанын аябай күрөшүшүп, «улутчул» аталышып атылган эр-азаматтарды тарых тастыктап турат. Ошол каардуу замандын кыйынчылыктарынын жемиши 1989-жылдын 23-сентябрында «мамлекеттик тил» статусуна ээ болгон күн. Ошону менен катар 1991-жылы 31-августа өз алдынча көз карандысыз эгемен мамлекет болдук. Өлкөбүз көз карандысыз болгон менен, тилекке каршы мамлекеттик тилибиз көз карандысыз эркин тил боло албай жатканы өкүндүрөт. Эгемендүүлүктү алганыбызга чейрек кылымдан ашса да Кыргыз Республикасында кыргыз тили кеңири жайылып колдонулбай жатат. 26 жыл ичинде мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана колдоо боюнча Президент тарабынан бир катар мыйзамдар, токтомдор, жарлыктар кабыл алынганы менен мамлекеттик тилдин мыйзам талаасында да кээ бир көйгөйлөр, мүчүлүштөр жөнүндө да айта кетүү абзел. Бул мамлекеттик тил саясатына кайчылаш келип калаарын байкоого болот. Мисалы:

1. Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 8-декабрындагы №307 Мыйзамынын редакциясына ылайык 6-статьясынын 3-главасында: Мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында жана башка уюм, мекемелерде мамлекеттик тилди пайдалануу. А бүгүнкү күндө бийлик башчылары баш болуп мыйзамды кээ бир учурда сактабагандыгы.

2. Мыйзамдын 12-статьясында: Чет мамлекеттер менен расмий мамилелерде (кабыл алуулардын, жолугушуулардын жүрүшүндө, документтерди иштеп чыгууда жана ратификациялоодо) Кыргыз Республикасы тарабынан мамлекеттик тил колдонулат. А бизде чет өлкөдөн келген делегацияларды, дипломатиялык миссияларды жана эл аралык уюмдардын өкүлдөрүн кабыл алууда, эгемен мамлекет экенибиз унутулуп, тилибиздин аброюн төмөндөтүп, сүйлөшүүлөр орус тилинде өткөрүлгөндүгү.

3. 13-статьясынын 4-главасында: Иш кагаздарын жүргүзүүдө мамлекеттик тилди колдонуу. Бирок бүгүнкү күнгө чейин иш кагаздарын жүргүзүү толугу менен мамлекеттик тилде эместиги.

Ушул сыяктуу бир нече мыйзамдар кагаз жүзүндө гана калып, иш жүзүндө аткарылбагандыгы бир топ бушаймандык жаратат. Сөздөн ишке өтүп, бул кадамдар иш жүзүндө аткарылса гана кыргыз тили алга жылат. Бул үчүн эң биринчи эмнелерге көңүл буруу керек?-деген суроо туулат. Кыргыз тилинин бүгүнкү күндөгү олуттуу маселелеринен улам тилди өркүндөтүү үчүн төмөнкү сунуштарды так аткаруу менен биз мамлекеттин келечегине кам көрө алабыз:

1. Эң алгач КР конституциясынын ичиндеги жазылган милдеттердин баары иш жүзүндө жасалып жанданса.

2. Мамлекеттин эң биринчи белгиси - бул тил болгондуктан, кыргыз тилди коомдук-саясий турмушта кеңири жана милдетүү түрдө колдонулуп, кыргыз тилине болгон суроо-талап жогору болсо.

3. Мамлекеттер аралык дүйнөлүк уюмдар менен сүйлөшүүлөр, дипломатиялык расмий документтерди даярдоо мамлекеттик тилде жүргүзүлсө.

4. Мамлекеттик кызматчыларды дайындоо алдында мамлекеттик тил боюнча атайын сынактан өтүү зарылчылыгы.

5. Өлкөбүздүн жарандыгын алуу үчүн кыргыз тилин билүү талабы коюлса.

6. 2006-жылы 25-мартта КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын чечими менен конкурстун негизинде, мамлекеттик тил гимни кабыл алынган. Авторлору: Сөзү С.Алтымышов, обону Б.Алишеровго таандык. Кабыл алынганы менен колдонулбайт. Кыргыз тилинин гимни болгондуктан мамлекеттик тилге арналган иш-чараларда, 23-сентябрь мамлекеттик тил күнүндө жаңыrsa.

7. Улуттун келечеги-эне тилинде демекчи кыргыздын келечеги үчүн кыргыз тил аркылуу гана түздөнө алабыз. Ошондуктан эне тилди өзгөлөргө жем кылбай, тилдик статусун жогорулатуу.

8. XXII кылымды карыткан кыргыз тилинин бай лексикасын андан-ары өнүктүрбөстөн, тескерисинче муундан-муунга кемитип, эки сөздүн бирин орусчалап сүйлөө мода айланган. Бул көрүнүш күчөй берсе кыргыз тили тантык тилге айланып, а түгүл тил табиятын тамырынан соолуп калышы мүмкүн. Ошондуктан кыргызды кыргыз кылган улуттук тил баа жеткис байлык экенин эстен чыгарбоо.

9. Кыргыз тилинде чыккан китептердин жетишсиздиги. Ошону менен катар техниканын заманы болгондуктан электрондук китептердин, маалыматтардын кыргыз тилинде көбүрөөк болушу.

10. Ааламдашуу заманы болуп, компьютер байланыш өнүгүп, интернет желелери дүйнөнү байланыштырып, бири бирине таасир тийгизип тургандыктан биздин мамлекет да жаңы технологиядан калбашыбыз керек.

Кыргыз тилинин тарыхына көз чаптырып карасак, түрк тилдеринин ичинен эң байыркы тил болуп эсептелинет. Кылымдан-кылымга, доордон-доорго, ооздон-оозго өтүп, теңдеши жок көлөмдүү Манасты суткалап айтышып, кыргыз тилинин лексикасы узак мезгил ичинде байып, көбөйүп келген.

Кыргызда далай беттешип,
Кыргыздар нени көргөн жок.
Кырылып көбү өлсө да,
Кыргыздын тили өлгөн жок.

деп, кыргыз эл жазуучусу Н.Байтемиров айткандай, кыргыз тили канча кылым баскан жолунда оозеки тил менен кошо жазма да булактары да сакталып келген. Тактап айтканда кыргыз эли басып өткөн жолунда бир нече алфавиттерди колдонуп келгени баарыбызга маалым. Алсак: Көпчүлүк окумуштуулардын (Б.Б.Радлов, В.Томсен, С.Е.Малов, И.А.Батманов ж.б.) пикирлеринде Хакасиядагы, Тувадагы, Тоолуу Алтайдагы, Монголиядагы, Таластагы, Кочкордогу жазуу эстеликтеринде сакталып калган жазуулар б.з.ч. 3к.- б.з. 10-11-кк. чейин колдонулуп келген.

X-XI к. тартып ислам дининин таасири менен кыргыздар араб арибин пайдаланууну өздөштүрүшкөн. Ошол мезгилден тартып, 1928-жылга чейин (Кытайдагы кыргыздарда азыркы учурда да колдонушат) араб арибин колдонуп келишкен. 1928-жылдан тартып 1940-жылга чейин латын арибинин негизинде жазуу системасы колдонулган. 1940-жылы орустун ариптеринин 33 тамгасынын негизинде ө,ү,ң кыргыз тамгалары кошулуп, жалпысынан 36 тамга болуп жаңы кыргыз алфавити түзүлгөн жана бүгүнкү күндө колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилинин оозеки түрү гана өнүкпөстөн жазма тили боюнча да жетишерлик маалыматтар бар экендигин бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү далил боло алат. Бүгүнкү күндө биз бабалардын басып өткөн жолун тарых аркылуу окуп билдик. Биз да кийинки муундарга тарыхпыз, андыктан тилибизди, дилибизди, адабиятыбызды жана маданиятыбызды кемитпей өткөрүп берүү парызыбыз.. XXII кылымдык бай тарыхы бар кыргыз тилинин пай дубалын уратпай, бүгүнкү күндөгү айрым маселелерин жөндөп, келечектеги багытын даңгыр жолго салып улантып кетүү үчүн ар бир кыргыз жаранынын мойнундагы парзы жана милдети.

Адабияттар тизмеси

1. КР конституциясы [Электрондук ресурс] Алынды: http://www.presskg.com/tuusu/10/0427_7.htm
2. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамы (2009). [Электрондук ресурс]. – Алынды: <http://medialaw.asia/document/>.
3. Эл жана турак жай фондун каттоо [Электрондук ресурс] – Алынды: <https://ky.wikipedia.org/wiki>